УДК 81’ 271

ТЕКСТ ЯК КОМУНІКАЦІЙНЕ ВИРАЖЕННЯ ДИСКУРСУ

Серажим К.С., к. філол. н., доцент

Інститут журналістики Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Сьогодні мовознавчі науки розглядають дискурс з точки зору розвитку когнітивних структур, що лежать в основі мовленнєвої компетенції та прагматичного підходу до вивчення мовленнєвих явищ. Це, у свою чергу, потребує виходу за межі чисто лінгвістичних досліджень. Спробуємо провести аналіз механізму перетворення дискурсу в текст у процесі комунікації.

Вчені вже досить давно стверджували ідею "первинності" тексту. Дійсно, з одного боку, в процесі комунікації ми говоримо не окремими, розрізненими реченнями, а текстами, з іншого - саме текст, як початковий матеріал для аналізу, отримує дослідник мовних явищ.

Проте, текст як елементарна (тобто базова, мінімальна й основна) зрима одиниця дискурсу - явище не тільки лінгвістичне, але й екстралінгвістичне. З точки зору сучасної лінгвістики (що враховує лінгвістичні аспекти породження і сприйняття тексту) текст є продукт, створений мовною особистістю й адресований мовній особистості. До того ж у тексті реалізується антиномія - системність/індивідуальність, без якої зміст тексту не може бути пізнаним, а отже - буде мертвим.

Таким чином, розгляд тексту як елементу процесу комунікації дозволяє виокремити такі міркування:
1) текст є породження (продукт) мовця;
2) текст є вербально вираженою і знаково зафіксованою реакцією на ситуацію;
3) текст утворюють формальні та змістовні категорії, які відображають екстралінгвістичні й власне лінгвістичні реальності;
4) текст живе саме в комунікації: в момент свого породження й сприйняття;
5) текст, будучи витвором людини, пов'язаний (бо не може не бути пов'язаним) з особливостями людської свідомості та мислення.

Отже, текст є продукт мовленнєвої діяльності, який перший раз народжується в момент створення його автором і може переживати повторні народження при сприйнятті його реципієнтом. При цьому текст об'єктивно з'являється як певний текстовий інваріант, що допускає відповідне число варіантів - вільних, але не нескінченних. Проблема варіантності тексту є досить складною, бо поряд із варіантним розумінням, виникають варіанти нерозуміння (або спотвореного розуміння) тексту.

При безпосередній комунікації присутній однозначний критерій у вигляді опозиції: комунікація/комунікаційна невдача.

Коли ж ми маємо справу з письмовим текстом, то ситуація є складнішою - утворюється інваріантність. Що ж вважати інваріантом? Текст, як його розуміє автор, чи текст, як його розуміють читачі? У зв'язку з цим існують такі напрями у вивченні тексту: перший досліджує формування задуму і породження тексту, тобто - йде від автора; другий аналізує сприйняття тексту та його осмислення реципієнтом, тобто - йде від читача.

Відомі приклади, коли кінцевий продукт (смисл тексту) не (повністю) відповідає первинному задуму. У цьому випадку створений текст буде не тільки абсолютно самодостатньою одиницею, що живе за власними законами, але й третім - і чи не найважливішим учасником комунікації, який визначає й диктує реципієнтам певне розуміння його смислу (при цьому сам автор виступає у ролі реципієнта). Чи не зумовлюється це неадекватним задуму вибором знакових форм? Або ж, навпаки, повною адекватністю цього вибору, що не залежить від раціонального задуму автора?

Текст провокується ситуацією, її відображає, але відбувається це не безпосередньо, а через сприйняття ситуації автором тексту й через її відображення в свідомості автора. Таке розуміння перегукується з ідеєю Т.П. Ломтева про те, що "принципово не можна побудувати речення зі слів природної мови таким чином, щоби було відсутнє відображення при наявності того, що відображається, тобто так, щоби знак співвідносився із дійсністю, оминаючи її відображення у людській голові" [11, 19].

Інакше кажучи, саме ситуація створює мотив для породження тексту, викликаючи певну інтенцію, а, як відомо, саме інтенція, мотив і концепт лежать в основі будь-якого тексту.

Концепт служить, з одного боку, відправним моментом при породженні тексту, а з іншого - кінцевою метою при його сприйнятті [4, 315]. Створюючи текст, автор проводить селекцію знакових форм і відбирає ті з них, які, з одного боку, максимально повно й адекватно відображають і виражають задум, а з іншого - максимально відповідають "типу" реципієнта, входять в його знакову систему і смисловий код, що й дозволяє останньому сприймати й розуміти текст. Отже, автор не тільки створює текст, але й певним чином прогнозує його сприйняття реципієнтом (Про це писали Н.І. Жинкін [7], В.А. Звєгінцев [8], В.П. Бєлянін [3]).

Текст як вербальний акт "вписування" у картину світу, відображену у свідомості мовної особистості, утворює особливу **предикативну одиницю**.

Визначивши суть тексту, необхідно виділити й обгрунтувати його межі й диференційні ознаки. Питання про межі тексту є чи не найскладнішим, хоч вже робилися спроби їх визначити (наприклад [6, 120-123]; [12, 30-42]; [1]; [2]). Для цього необхідно, на наш погляд, означити основні характеристики тексту як певної одиниці, виявити текстоутворюючі категорії, визначити основні компоненти, що формують текст.

Виділяючи диференційні ознаки тексту, його основні характеристики ми використовуємо ідею О.І.Москальської про три "цілісності", що зумовлюють і забезпечують цілісність автономної мовленнєвої побудови, яка визначається як текст: смислова цілісність, комунікаційна цілісність і структурна цілісність [12, 17-30].

Ці характеристики єдині для всіх текстів, так само як єдині для всіх текстів і ті текстоутворюючі категорії, що лежать в основі виділених ознак:

Таблиця 1 Співвідношення диференційних ознак тексту і текстоутворюючих категорій.

ОЗНАКИ	КАТЕГОРІЇ.
Тематична єдність	1) концепт 2) семантична будова 3) логічна будова
Комунікаційна єдність	1) комунікаційний вплив 2) естетичний вплив
структурна єдність	1) синтаксичні категорії 2) лексичні категорії 3) фонологічні категорії

З таблиці видно, що *тематична єдність* охоплює смислову категорію (концепт), семантику і логіку тексту. Під **концептом** розуміється глибинне значення, згорнена смислова структура тексту, що є втіленням мотиву, інтенцій автора, які призводять до породження тексту. Спробуємо за допомогою схеми показати, як ми уявляємо собі "процес породження" концепту (див. схему l):

Нагальною стає проблема "раціональності" концепту. Особливо вважливою вона є для дослідника публіцистичного тексту, бо вже ні у кого не викликає сумнівів чи заперечень ідея про те, що публіцистичний текст здебільшого створюється автором інтуїтивно. На наш погляд, не зовсім коректно ставити знак рівності між концептом і раціональним задумом - з одного боку, або концептом і "вгадуванням" - з іншого.

На рівні концепту розрізняються монологічні та діалогічні тексти. Специфіка останніх полягає в тому, що в діалозі беруть участь кілька комунікантів, у кожного з яких є своя комунікаційна програма, своя тактика і стратегія комунікації. У кожного з них народжується свій концепт, з'являється свій мотив породження тесту. І, отже, якщо вони не можуть (або не хочуть) зрозуміти значення і - завдяки йому - концепт тексту співрозмовника, то вони створюють паралельні тексти (що вельми характерно, наприклад, для "театру абсурду").

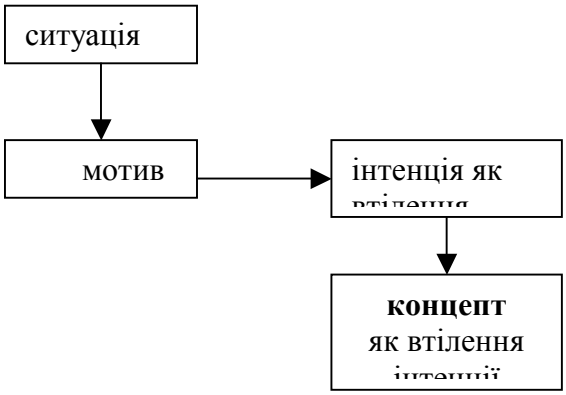

Схема 1. Відображення ситуації у концепті**.**

Якщо ж учасники діалогу прагнуть до комунікації, то вони будуть намагатися створювати один текст, що відображає ситуацію. При цьому певний текст (макротекст) може містити у собі декілька "підтекстів" (мікротекстів). Ролі комунікантів у діалозі будуть постійно змінюватися: в кожному окремому відрізку діалогу один з них домінуватиме при створенні тексту. Домінуючий комунікант виступатиме у ролі "автора" тексту, його ж співрозмовник виконуватиме роль реципієнта.

Домінуюча роль комуніканта, на наш погляд, визначається тим, чий концепт розгортається в тексті. У питально-відповідальній формі тексту домінуюча роль належить тому, хто задав питання з тим невідомим, що визначає тему тексту [10], бо при правильному протіканні діалогу буде реалізовуватися саме концепт того, хто запитує. При цьому реципієнт повинен зрозуміти значення, що реалізує концепт "всередині" тексту - інакше не буде відповіді, або ж вона буде неправильною. Отже, комунікація не відбулася, і побудова тексту з адекватним відображенням ситуації виявиться неможливою.

Семантичну будову тексту утворюють елементи значень, що містяться в ньому. Вони ж започатковують тему тексту, - його "смислове ядро" (у термінах Е.Агріколи [10]. При цьому ми розрізнюємо "мікротему", що розуміється як мінімальне неподільне смислове ядро, і "макротему", яка може розвиватися через дві й більш мікротем.

Таке розуміння певним чином співвідноситься, на наш погляд, з ідеєю, що розробляється У.Чейфом, її суть можна передати таким чином: основною одиницею усного дискурсу є інтонаційна одиниця (ІО), що є співвимірною з однією предикацією. ІО є відображенням фокусу свідомості, при цьому фокус постійно (не плавно) переміщається з одного фрагмента дійсності на інший. Кожна ІО може містити не більше одного елемента інформації, не більше однієї нової "ідеї", під якою розуміється певний референт: подія, стан речей або ж їх учасники. На думку У.Чейфа, можна говорити про два основні явища (складових): ІО і дискурс. Однак, вчений визнає і речення як проміжну між ІО і дискурсом одиницю, що співвідноситься з суперфокусом свідомості. (Цікавою є ідея дослідника про сканування суперфокусу і визначення інтонаційної завершеності. Див. огляд американської лінгвістики А.А.Кибрика [9]).

Ми розглядаємо дискурс з інших позицій: (одна) мінімальна одиниця плану вираження (у нашому випадку - мінітекст) містить одну одиницю плану змісту - референцію (мікротему). Поєднання мінімальних одиниць обох планів створює складніші одиниці - "макро-" (у наших термінах), або "супер-" (у термінах У.Чейфа), що не є простою сумою мінімальних одиниць. І, нарешті, всі вони є одиницями тексту. Крім цього, ми також вважаємо, що в мінімальній одиниці (мікротексті) присутня тільки одна **предикація**, тобто співвідношення теми тексту з екстралінгвістичною реальністю, що відбувається в процесі вербалізації "ідеї" (теми).

Щодо ідеї У.Чейфа про “сканування суперфокуса”, то нам здається, що аналогічний процес (сканування) має місце також при породженні тексту і носить нелінійний характер. Текст "народжується" у вигляді "згустку" - згорненої смислової структури, розгортання якої може протікати непослідовно (кому з авторів не знайоме бажання записати думку, що "прийшла в голову", яка відноситься до віддаленого елемента смислової структури тексту, що створюється, і хто з нас не перебивав себе зі словами "але детальніше про це я скажу пізніше"?).

Логічна будова тексту - це послідовна структура розміщення смислових елементів у процесі розгортання тексту.

Комунікаційна єдність зумовлюється комунікаційною цілеспрямованістю тексту. Можна погодитися з тим, що “незалежно від суб'єктів мовної діяльності, умови комунікації вимагають, щоб мовний текст, будучи основною одиницею спілкування, здійснював певний вплив” [3, 10]. Але ж будь-який текст здійснює вплив залежно від комунікаційної програми автора, його інтенцій і концепту тексту. При

комунікаційному впливі (що вельми характерно для мовних текстів) автор хоче повідомити інформацію (раціональну або емоційну) чи отримати інформацію (раціональну або емоційну); комунікація здійснюється заради передачі/отримання/обміну інформацією. Інакше кажучи, мета комунікації - викликати вербальну або емоційно-естетичну реакцію. При естетичному впливі (що є особливо актуальним, наприклад, для художніх текстів) мета комунікації - впливати на адресата-реципієнта і викликати його ментально-емоційну реакцію.

Структурна єдність, на нашу думку, найбільш описана і досліджена ознака тексту. А зумовлено це тим, що вона має конкретне формально-знакове вираження у вигляді мовних засобів, які можна інвентаризувати та класифікувати.

На рівні структурної єдності текстоутворюючі категорії (синтаксичні, лексичні, фонологічні) співвідносяться з текстоуворюючими компонентами, що репрезентовані різними мовними засобами, які, у свою чергу, мають кореляти у вигляді текстоутворюючих елементів. Саме в цих елементах і реалізовуються відповідні текстоутворюючі компоненти в процесі створення (породження) конкретного тексту.

Між щойно розглянутими текстоутворюючими категоріями існують певні зв'язки, спрямованість яких залежить від "життєвого моменту" тексту: аналізуємо ми текст у момент його породження чи в момент його сприйняття.

При породженні тексту відправною точкою є концепт, який зумовлює його смислову та логічну будову. Крім цього, концепт, відображаючи інтенції автора (і будучи опосередкованим через інтенції) викликає мотив породження тексту, задає комунікаційну цілеспрямованість останнього. Дослідники тексту не приділяють, на наш погляд, належної уваги цьому аспектові, хоч він є чи не найважливішим у процесі комунікації. Адже логічна будова і комунікаційна цілеспрямованість диктують вибір того репертуару мовних засобів, який реально використовується при породженні тексту. Таким чином, окреслену залежність подаємо у схемі 2.

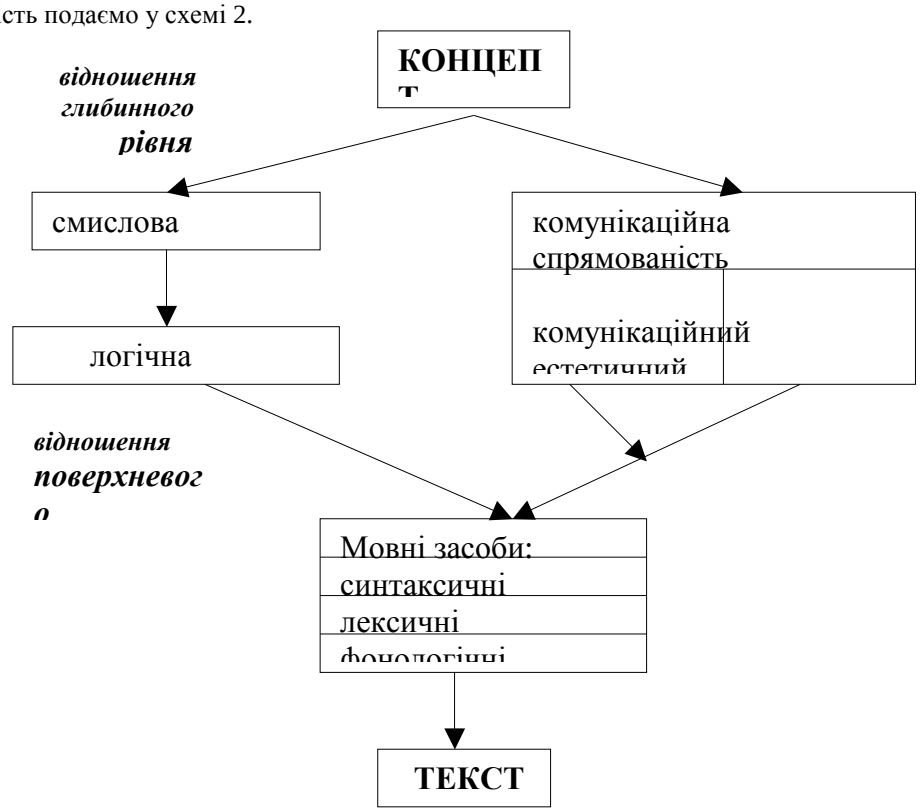

Схема 2. Зв'язки текстоутворюючих категорій при породженні тексту**.**

Абсолютно очевидно, що при сприйнятті тексту реципієнт йде у зворотньому напрямі: від тексту (в його вербально вираженій формі) до концепту. При цьому для адекватного сприйняття концепту принципово важливі:

- на поверхневому рівні - контекст (мікро-, макро-, -тінь) [10];
- на глибинному рівні - загальний фонд знань автора і реципієнта та пресупозиція.

Таким чином, для адекватного сприйняття тексту (від вербально зафіксованого плану вираження до глибинного плану змісту - концепту) надто важлива конситуація загалом, - що охоплює відношення як поверхневого, так і глибинного рівнів (Пор. з думкою В.П.Беляніна про те, що "реципієнту для розуміння тексту необхідно уміти зрозуміти його як знакову впорядкованість смислів, співвіднести текст з дійсністю, зі своїми знаннями та уявленнями про дійсність" [3, 33]).

Кожний текст є «поліпресупозиційним» (використовуючи термін В.А.Звєгінцева [8]), тому припускаємо існування "пресупозиційного інваріанту" (інваріантну пресупозицію), який максимально повно і точно відповідає змістові тексту. Цей інваріант зумовлюється, на наш погляд, сукупністю знань та уявлень, якими володіє "середній" користувач мови, носій національно-мовного менталітету - з одного боку, а з іншого - певною системою знакових форм, які служать для вираження набутих знань та уявлень.

Основою пресупозиції є когнітивні структури тексту. У зв'язку з цим множинність пресупозиції зумовлюється тим, що кожний комунікант (чи автор тексту, чи реципієнт) володіє власним фондом знань, а також своїми когнітивними структурами. На перетині фондів знань і виникає "загальна" пресупозиція, яка при породженні тексту може до певного ступеня зумовлювати смислову структуру і комунікаційну цілеспрямованість тексту, а при сприйнятті стає надто важливою для його розуміння.

Ми виходимо з того, що ситуація, яка провокує породження тексту, і когнітивні структури, знаходячись в основі пресупозиції (пресупозицій), є феноменами одного рівня щодо концепту тексту. На взаємообумовленості когнітивних структур і ситуацій, яка, на наш погляд, безумовно, існує, ми зупинятися не будемо, зазначимо лише, що ситуація створює певний мотив і викликає певні інтенції породження тексту відповідно до когнітивних структур. Останні, з одного боку, зумовлюють сприйняття самої ситуації, а з іншого - зумовлюють характер інтенцій та мотиву.

Таким чином, на "формування" концепту тексту впливають два чинники: ситуація і когнітивні структури автора (його індивідуальний фонд знань). Крім цього когнітивні структури, що існують у свідомості автора, впливають ("через" пресупозицію) і на смислову структуру і на комунікаційну цілеспрямованість самого тексту (див. схему 3). (Значки * * * в схемі 3 і 4 кодують відношення, що подані у схемі 2.)

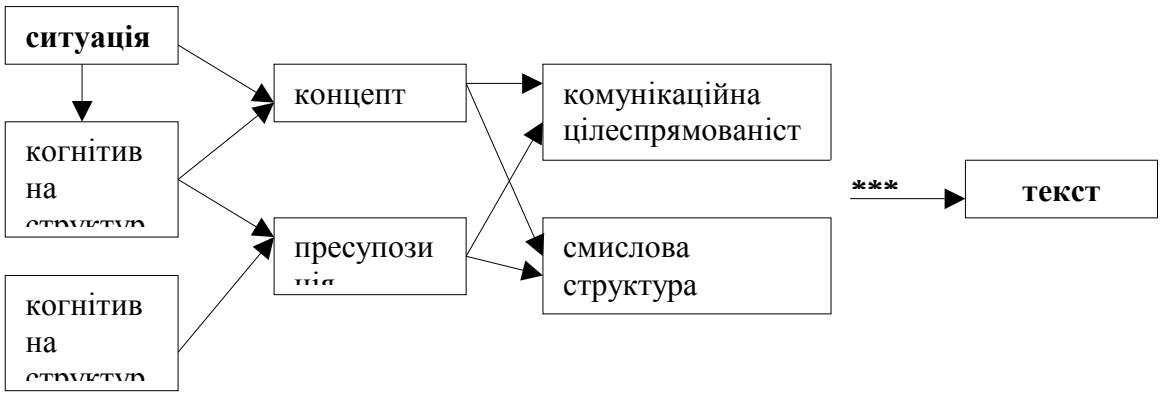

Схема 3. Понятійні залежності при породженні

Сприймаючи текст, реципієнт через вербалізовану знакову форму усвідомлює комунікаційну цілеспрямованість а також внутрішню логіку й значення тексту, що, безумовно, призводить до розуміння його концепту. Однак, цей шлях не є прямолінійним, оскільки реципієнту для розуміння тексту необхідно співвіднести сприйняту текстову інформацію не тільки з контекстом але й із пресупозицією, в яку "закладені" певні когнітивні структури автора тексту. Пор.: "При розумінні чужої мови завжди виявляється недостатнім розуміння лише слів для вияснення думки співрозмовника. Але й недостатнім також є розуміння думки співрозмовника без розуміння його мотиву, того, заради чого висловлюється думка. Тому, аналізуючи будь-яке висловлювання, ми отримуємо правдиві результати тільки тоді, коли розкриваємо найпотаємніший внутрішній план мовленнєвого мислення: його мотивацію" [4, 315].

Роль когнітивної структури реципієнта при сприйнятті тексту показано на схемі 4.

Таким чином, етапи сприйняття тексту реципієнтом можна подати у вигляді

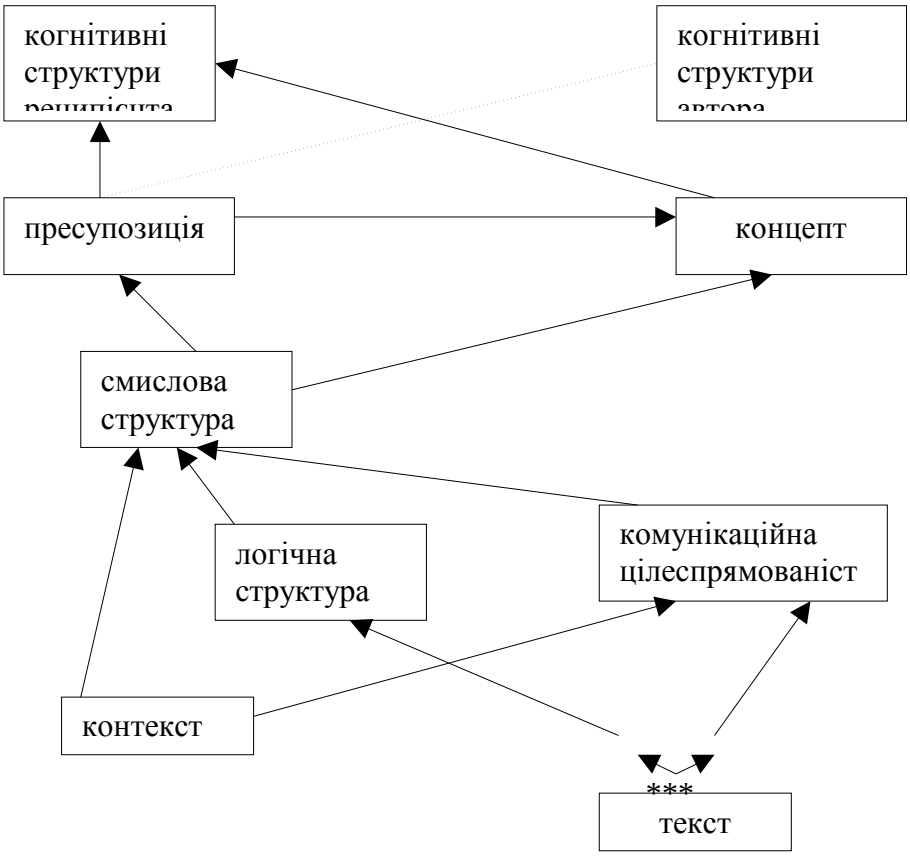

Схема 4. Понятійні залежності при сприйнятті тексту

ланцюжка:
Фізичне сприйняття тексту → Розуміння прямого, "поверхневого" значення→ Співвіднесення з конситуацією, контекстом → Розуміння "глибинного" значення → Співвіднесення з фондом знань (когнітивним простором), пресупозицією → Інтелектуально-емоційне сприйняття тексту, усвідомлення смислу тексту, його концепту.

Отже, при сприйнятті тексту присутня взаємодія трьох "рівнів" значень тексту і, відповідно, - трьох рівнів його розуміння.:

Таблиця 2 Співвідношення рівнів значення та розуміння тексту.

Значення тексту	Розуміння тексту
1) поверхневе	1) сприйняття форми; розуміння прямого значення
2) глибинне	2) розуміння значення додаткових модусних смислів, підтекстів і т.д.
3) смислове	3) розуміння значення; сприйняття концепту

Цим рівням при сприйнятті тексту відповідають, на наш погляд, рівні, точніше - ступені адекватності вираження значення (концепту) при породженні тексту.

У нашому короткому викладі ми розглянули низку проблем, що пов'язані з текстом як мовленнєвим вираженням дискурсу, намагались дивитися на текст очима того лінгвіста, який вважає, що текст - явище не лише лінгвістичне але й екстралінгвістичне. Отже, досліджуючи текст, ми не повинні обмежуватися засобами й методами лише мовознавчої науки.

На закінчення зауважимо, що всі подані у роботі схеми є спробою виділити ієрархію між явищами мови і мовлення, а також розкласти на основні складові єдиний, суцільний, живий організм - дискурс. Адже з точки зору лінгвістики, дискурс є єдиним організмом, в якому одномоментно реалізуються найрізноманітніші аспекти не лише лінгвістичного, але й екстралінгвістичного характеру. Текст як реалізація дискурсу - "це, безумовно, та єдність, в якій все взаємопов'язане" [6, 11].

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов А.Н., Крейдлин Г.Е. Иллокутивное вынуждение в структуре диалога // Вопросы языкознания. – 1992. - № 2. - С. 84-99.
2. Баранов Л.Н.. Крейдлин Г.Е. Структура диалогического текста: лексические показатели минимальных диалогов // Вопросы языкознания. – 1992. - № 3. - С. 84-93.
3. Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. - М., 1988.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь. - М.-Л., 1934.
5. Выготский Л.С. Психология искусства. - М., 1968.
6. Дресслер В. Синтаксис текста // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. VIII. - М., 1978.
7. Жинкин Н.И. Сенсорная абстракция // Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии. - М., 1978.
8. Звегинцев В.А. О цельнооформленности единиц текста // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. - 1980. - Т.31. - №1.
9. Кибрик А.А. Когнитивные исследования по дискурсу // Вопросы языкознания. – 1994 - **№** 5.
10. Красных В.В. Система вариативных рядов собственно-вопросительных предложений в русском и шведском языках: Дисс... канд. филол. наук. - М., 1992.
11. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. - М., 1979.
12. Москальская О. И. Грамматика текста. - М., 1981.